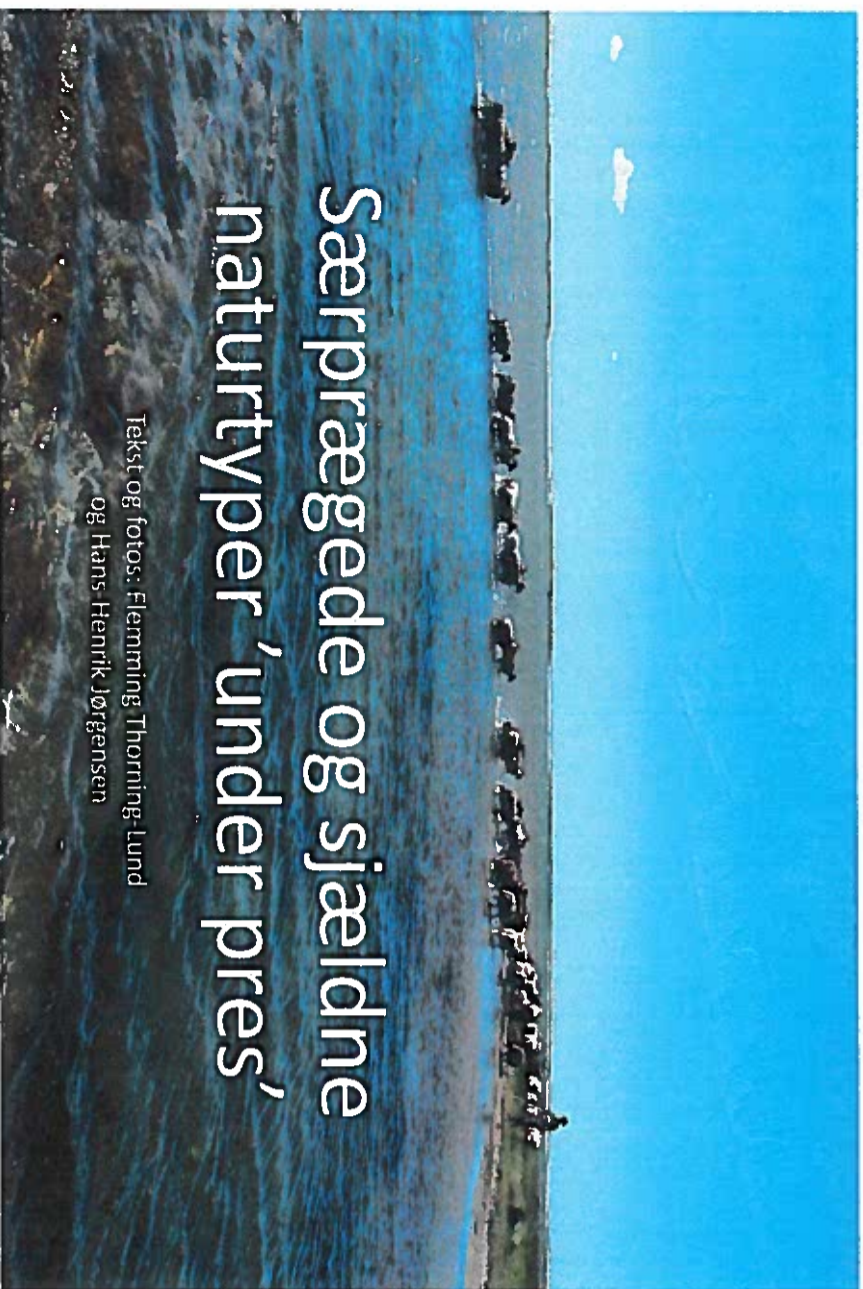




Innehåll

- 2 Förord
- 3 Nya styrelsemedlemmar
- 4 Pål Morten
- 5 Vad lärde vi oss i Viena-Karelen?
- 11 Det talande landskapet
- 14 En resa tillbaka i tiden
- 16 Viena-Karelen – några intryck
- 18 Kulturlandskapets oerhörda omfång
- 20 Floristiska fakta och fiktioner
- 23 Svedjebruk och vegetation i södra Sverige under äldre tid
- 28 Særprægede og sjældne naturtyper under pres
- 31 LFFE Læsø 31
- 34 Gravanden – en nyttig æglægger
- 86 Färdvägar skapar kulturlandskap
- 39 Ruinens hemlighet
- 42 Bakåt i tiden, till skogen som den en gång var
- 45 Nytt klimat – Nya fjällandskap
- 47 Årsmøde 2017
- 48 Medlemskap och kontakt



Særprægede og sjældne naturtyper 'under pres'

Tekst og fotos: Flemming Thorning Lund og Hans Henrik Jørgensen

Fingertok, der netop har forladt Læsøs sydvestlige kyst, på vej til at krydse Kirkefloden.

Kun få steder i Danmark kan man opleve så fornemme eksempler på strandenge og havvandede kyster som på den store Kartegat-ø, Læsø. Som en næsten ubrudt 'perlerække' strækker de sig fra det sydvestlige Læsø langs sydkysten til øens østlige ende. Også øens overdrev og heder eller uberøget sammenligning med de mest værdifulde i landet i kraft af deres store særpreg og indhold af forskellige, ofte ganske artsrige habitater.

Der er disse to naturtyper, der danner kerne i det LIFE projekt, som er nærmere er beskrevet i en anden af artiklerne i dette nummer af 'Lommen'. I denne artikel vil der blive gjort rede for deres særpreg samt deres betydning for et uensetende rigt plante- og dyreliv. Men også skyggesiden: de mangarrede trusler imod deres fortsatte eksistens, vil der blive gjort nærmere rede for.

De meget egenartede, ofte næsten ekstreme livsbetingelser, der er fremherskende på strandengen, stiller store og meget specifikke krav til de organismer, der træffes i denne naturtype. De skal kunne tåle et meget omskifteligt miljø, hvor saltholdigheden idelig veksler i takt med de overskyllninger, som skyldes der nærliggende hav, hvor udtoerring ligeledes ofte kan være et problem forårsaget et blast og sol. Der kan således ikke undre, at strandengens flora og fauna er meget anderledes sammensat, end man møder på andre lysåbne biotoper fjernt fra kysterne som for eksempel på ferske enge, overdrev og heder.

Strandengen og strandoverdrevets flora og plantesamfund

Den mest betydningsfulde gruppe af planter, som træffes på strandengen, udgøres af en stor og varieret gruppe af karrplanter. Desuden er strandengen rig på mange arter af encellede alger og bakterier, men indholder af laver og mosser er beskeden. Hvor strandengen indholder bestrøninger af store sten, er disse ofte levesteder for en artsrig flora af laverstændende sporeplanter især af lavarter. Hvor strandengen på højere niveau afbøses af strandoverdrevet, skifter artsammensætningen markant karakter. De mest saltolerante urter og græsagtige planter aftager i mængde eller forsvinder, og andre kommer til. De første arter af dværgbuske som for eksempel Almindelrig Revling (*Euphrasia nigrum*) og Hedelyng (*Calluna vulgaris*) begynder her pletvist at etablere sig.

Andre betydningsfulde naturtyper

På højere niveau, og længere inde på øen, hvor naturtyperne ikke påvirkes af havvandet ved overskyllning, er der gennem tiden udviklet forskellige lysåbne plantesamfund, som er med til at komplettere den rige mosaik af naturtyper, som er et af Læsøs fremmeste karakteristika. I området Højsander, nord for det større skovområde kaldet 'Plantagen', som ligger på den nordlige del af Læsø, findes vidstrakte områder af overdrev og hede, som efter deres

indhold af dominerende plantearter kan inddeles i forskellige vegetations typer. Hvor bunden består af næringsfattigt sand, der igennem århundreder har været udsat for afblæsning samt udvaskning af næringsstoffer, og hvor tilførsel af nye lang overvejende sker ved nedfald fra atmosfæren, er der udviklet et meget artsfattigt plantesamfund, domineret af dværgbuske, græsser og urter og med et højt indhold af laver. Der drejer sig om organismetyper, der har måttet tilpasse sig de ekstreme livsvilkår, som her er fremherskende.

Kar og ferske enge er andre vegetations typer, som også bør nævnes ved gennemgangen af øens lysåbne vegetations typer. De har som øens øvrige naturtyper igennem tiden været benyttet til afgræsning med køer, heste og får.

Bekæmpelse af de invasive arter Rynket Rose (*Rosa rugosa*) og Engelsk Vadegræs (*Spartina anglica*)

Rynket Rose, der oprindeligt er hjemmehørende i det østlige Asien og Alaska, blev indført til Europa ved slutningen af 1700-tallet og til Danmark omkring 1840. Fra slutningen af 1900-tallet fik den en hurtigt voksende betydning til talrige beplantningsformål herhjemme. Senere blev Rynket Rose den foretrukne busk til beplantning i sommerhusområder, der omkring midten af forrige århundrede oplevede en eksplosion i nye arealudlæg. Især i lysområder blev denne roseart hurtigt et omsiggribende problem, idet den med sit vidt forgrenede rodnet og sin kolossale froproduktion hurtigt viste sig at udgøre en 'dodelig trussel' imod den oprindelige flora.

Rynket Rose, der er opført på Natursynsretsens 'Sortliste' som én af landets mest problematiske plantearter, bliver desværre fremdeles anvendt som den foretrukne busk til udplantning i nye sommerhusområder, som der for eksempel er tilfældet ved Saltum Strand i Nordjylland.

Rynket Rose, der er den almindeligste invasive planteart i landet, er vanskelig at bekæmpe. Indsatsen må i meget høj grad gå på at forhindre den i at sprede sig yderligere samt bekæmpe den på steder, hvor den er mest skadevoldende i forhold til den oprindelige flora som klitområder, forstrande og kystnære overdrev.

Engelsk Vadegræs

Forløberen for den stærkt invasive Engelsk Vadegræs opstod i England før 1870 ved hybridisering mellem en hjemmehørende art og en fremmed art, Amerikansk Vadegræs (*Spartina alterniflora*). Sidsnavne, der kom til England fra USA med ballastvand, fandt hurtigt anvendelse til kystsikringsformål. Den blev betraget som en uhyre anvendelig plante til landvindingsprojekter som slikbinde på grund af dens livskraft og evne til at modstå ydre påvirkninger, og det forhold at den var steril. Bastarden, der blev navngivet Hybrid-Vadegræs (*Spartina x townsendii*), besad mangarrede egenskaber, som gjorde, at den blev eksporteret til talrige steder i verden.

I starten af 1960'erne viste det sig, at den guld hybrid ved kromosomfordobling havde udviklet en ny art. Denne blev senere blev navngivet Engelsk Vadegræs (*Spartina anglica*).

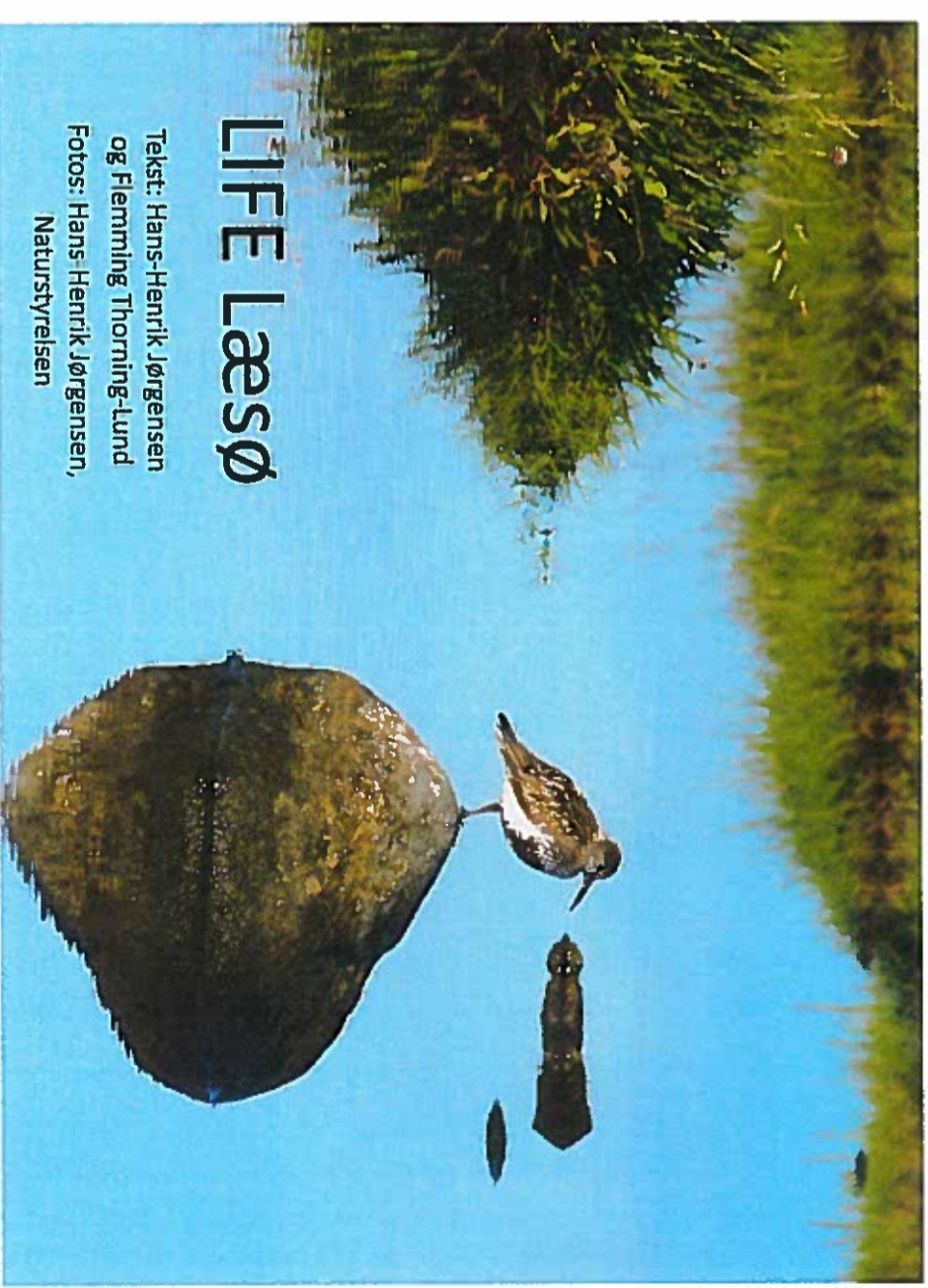
Engelsk Vadegræs, der er udbredt mange steder i lan-



Spids Øjenrost
(*Euphrasia stricata* subsp. *stricata*) er udbredt på overbænk og heder ofte nær kysten. Sævel Spids Øjenrost som den afbildede art af Sand-Malkebotte er eksempler på lavt voksende og lyselskende urter, som trives af invasive plantearter som f.eks. Rynket Rose.



Kevin overvåger opmærksomt sin færflok, der afgræsser Rynket Rose.



LIFE LÆSSØ

Tekst: Hans-Henrik Jørgensen og Flemming Thorning-Lund
Fotos: Hans-Henrik Jørgensen, Naturstyrelsen

Engrylle, LIFE Læssø signaturart.

Baggrund

Kattegraven Læssø er stærkt naturbeskyttet ved fredninger og Natura-2000 udpegninger.

Heraf følger bl.a. nationale handleplaner, der skal implementeres af kommunerne og Naturstyrelsen – sidstnævnte på statslige arealer. På private arealer skal der ske i enighed og uden udgift for lodsejere.

Læssø er specialt, idet de ca. 4.000 ha., der er N-2000 udpeget ejes med 2/3 af private og 1/3 af Naturstyrelsen (NST) og således, at private og offentlige arealer geografisk er blandet. Der er tale om ca. 1700 matrikler, fordelt på ca. 300 lodsejere.

Pga. den fragmenterede ejerstruktur, indledte NST og Læssø kommune (LK) i 2010 et partnerskab, der skulle føre til sikker implementering af de første N-2000 handleplaner. Da økonomien var en særlig udfordring, blev EU ansøgt om støtte via LIFE instrumentet. EU-LIFE er EU's tilskudsordning for natur, miljø og klima. Programmet støtter projekter, der bidrager til at gennemføre EU's miljø og klimapolitik.

Partnerskabet fik, med start i 2012, kontrakt på projekter – budget er 16 mio. kr. De 50 % er finansieret af partnerskabet, resten EU midler. Projekter løber frem til foråret 2018.

Projektet

Projektet sigter på implementering af N-2000 handleplanerne, og fokus er på nedennævnte arter og naturtyper: Alm. rylle (*Calidris alpina schinzii*), Tinksmed (*Tringa glareola*), Klyde (*Recurvirostra nivosus*), Dværgrerne (*Sternula albifrons*) og Haverne (*Sterna parvifrons*) medens naturtyperne er strandeng, grå klir, klirhede, våd hede og tør hede.

Udfordringen for Læssø lysåbne natur er tilgroning med primært birk (*Betula spp.*), fragmenteret ejerstruktur og omlægning i landbrugserhvervet.

Projektet har som væsentlige indsatser:

- Rydning af bevoksning, ca. 500 ha.
- Bekæmpelse af invasive arter, Rynket rose (*Rosa rugosa*) på ca. 25 ha. og Engelsk vadegræs (*Spartina anglica*) på ca. 15–20 ha.
- Etablering af besæmninger ved indkøb af 200 stk. Galloway kvæg og 100 spelsau og gurefår.
- Opsering af hegn, ca. 3.000 ha.
- Kontrolleret afbrænding af naturarealer, ca. 800 ha.
- Regulering af skadevoldende vildt af hensyn til primært ynglefugle.
- Genskabelse af naturlig hydrologi.
- Etablering af lokalt forankret lodsejerforening til

der, behnder sig på Læssø på sin nordgrense, en grænse, der med stigende temperaturer vil kunne flytte sig yderligere nordpå. I 2015 blev der i forbindelse med et LIFE projekt i Vestsvrige påvist enkelte individer af Engelsk Vadegræs, som formentlig har nået den svenske kyst via Læssø-bestanden.

I 2008 blev Engelsk Vadegræs opført på Naturskytelsens 'Sortliste' over de værste plantarter i Danmark. På verdensbasis opfattes Engelsk Vadegræs ligeledes som én af verdens mest problematiske plantarter.



Sand-Melkebløtte (*Taraxacum tenuibotum*) er en sjalden art i Danmark. Derimod er den ret almindelig i det sydlige Sverige.

Andre problemarter

Der findes andre invasive plantarter på Læssø, som ligeledes bekæmpes. Bevoksninger af Klit-fyr (*Pinus contorta*) samt former af Bjærg-fyr (*Pinus mugo sl.*), er i vid udstrækning blevet ryddet og bliver der fremdeles. Glansbladet Hæg (*Prunus serotina*), som tidligere i udstrakt grad blev planter i 'Plantagen', udgør ligeledes en potentiel risiko for naboarealerne, idet dens evne til spredning ved fro er meget stor. Der er imidlertid forfatterens vurdering, at arten til alt held kun i ringe grad har spredt sig til nærliggende lysåbne naturområder. Tilsvarende har invasive arter som Kæmpe-Bjørneklo (*Hieracium mantegazzianum*), de nordamerikanske arter af Gyldenris, Kæmpe og Kanadisk Gyldenris (*Solidago gigantea* og *S. canadensis*) samt Japansk Pileurt (*Filipia japonica*) endnu ikke opnået at få fodfæste på øen.

Flemming Thorning-Lund. Omfærdende engageret i natur- og miljøbeskyttelse. Tidligere mangeårig vicepræsident i Danmarks Naturfredningsforening. Tidligere medlem af Skovrådet og Strandbeskyttelseskommissionen (DK). Er idag rejsearrangør og leder af natur- og landskabskulturhistoriske rejser. Nature Interpreter.



Valdegræs i lo-system.

sikring af naturplejen efter LIFE projekters afslutning.

Desuden inddragelse af øens befolkning, således at erfaringsudveksling og forankring sikres. Der er etableret en brugergruppe, ligesom der afholdes orienteringsmøder, udgives nyhedsbrev, foretages formidlingsure og forehendes hjemmeside.

Den informative side af projekter er en udfordring – der kan helt generelt ikke informeres godt og bredt nok.

De fleste aktioner er naturligt forekommende i naturgenopretningsprojekter, hvorfor jeg vil udelade detaljeret beskrivelse af disse og alene fokusere på enkelte. Der er:

Lodsejerforeningen

Nøglen til projektets bæredygtighed på sigt. Pga. den fragmenterede ejerstruktur og landbrugsomlægninger, er der skabt en forening, hvor ideelt alle lodsejere i N-2000 områderne bortforpagter deres jord til foreningen. Denne driver – med afgræsning – arealerne med primært sigt på naturpleje og opfyldelse af N-2000 handleplanerne. Sekundært siktes lodsejer og samfundet Læsø økonomisk udbytte af driften. Foreningen har driftsansvar og passer arealerne holstisk og økonomisk hensigtsmæssigt. Deraf følger, at arealerne afgræsses med de husdyr – køer, får, heste – og med det græsningstryk og det græsningsregime, der sikrer naturtypernes bedste pleje og udvikling.

Økonomien sikres, idet der modtages større til natur-

pleje under Landdistriktsprogrammet. Lodsejeren betaler foreningen for plejen og eventuelt overskud udbetales til lodsejer som forpagtningssalgift.

Forarbejdet til foreningen startede i efteråret 2012 og involverede en bred sammensat lokal arbejdsgruppe. Arbejdet pågik i 1 ½ år, for foreningen blev stiftet som forening med begrænset ansvar.

Læsø N-2000 Lodsejerforening f.m.b.a. (dvs forening med begrænset ansvar, en særlig økonomisk konstruktion) passer for nærværende ca. 2 200 ha. af øens ca. 3 000 ha. græsningsegnede arealer og kan således betegnes som en stor succes – og med lokal forankring.

Bestyrelsen vælges, dog således at LK og NST udpeger 1 medlem hver. LK's rolle i bestyrelsen er vigtig, idet kommunen er myndighed på naturplejeområder. Derved sikres en pleje, der tager udgangspunkt i arealerens plejebehov, og på pragmatisk vis afstemmes med øens øvrige foreninger til N-2000 arealerne – altså beskyttelse/bedryttelse problematikken.

Bekæmpelse af invasive arter

Der er i projekter fokus på 2 arter – Rynket Rose (*Rosa rugosa*) og Engelsk Valdegræs (*Spartina anglica*), men med forskellig tilgang, idet rynket rose ikke opfattes som mulig at udrydde og alene tilstræbes begrænset.

Anderledes vedrørende valdegræs, hvor sigtet er totalt

bekæmpelse. Lagret arten nu vurderes at beslaglægge ca. 20 ha., mod 14 ha. i 2010, anses dette mål stadig som realistisk.

Rynket rose bekæmpes ved afgræsning, der alene begrænser udbredelsen, og ved mekanisk indsats med planteløfter, et gammeldomt planteskoleredskab, der løfter planten inkl. roden til overfladen. Her eksponeres den til udorrning / død. Metoden er meget virksom, men skal følges op, enten med samme metode eller gentagen slåning i vækstsæsonen eller afgræsning. Eventuelt en kombination. Benyttes får, opnås bedste resultater ved hyrdning, da fårene kan fastholdes på rosen.

Valdegræs bekæmpes globalt ser meget forskelligt. I USA benyttes stort set alene herbicider, medens mekaniske metoder er fremherskende i de fleste andre lande.

På Læsø har projektet iværksat forsøg, der bekræfter globale erfaringer. Særlig en metode er meget virksom.

Valdegræs optræder stort set altid langs det blå bånd på kvellertræden og oftest i renbestand. Her har en metode, hvor den overjordiske biomasse samt ca. 7–10 cm. af "jordoverfladen" afskralles og nedgraves, vist sig uhyre virksom. Herved eksponeres plantens rhizomer, der ved næste højvandsituation fyldes med vand/silt, og derfor kvaltes. Erfaringer fra udländer og projektets indsats viser, at der ikke sker genvækst.

Metoden kan synes voldsom, men da den foretages i et meget dynamisk miljø – stadig påvirkning af tidevand og bølger – erkendes indgrebet ikke efter få dage.

Opfølgning med monitorering og øjeblikkelig indsats er nødvendig, hvis nye kloner etableres.

Der vil til stadighed blive tilført frø fra det jyske fastland, hvorfor LK og NST har aftrat fortsat indsats efter projektafslutning.

Søsterprojekter

LIFE Læsø har i disse år 2 søsterprojekter i det nordjyske – dels LIFE Råbjerg Mose og dels LIFE Hulsig Hede.



Afkræveling og nedgravning af valdegræs på fløren.



Galloway kreaturer på strandeng.

Alle 3 projekter kan følges via nedenstående link. Det skal nævnes, at LIFE projekterne samler tilføjer nordjysk natur ca. 60 mio. kr. og sammen med tidligere projekter, LIFE ASPERA og LIFE Klithede betyder særdeles meget lokalt, nationalt og internationalt for naturtyper og arter. <http://natursrytelsen.dk/naturbeskyttelse/naturprojekter/>

Hans-Henrik Jørgensen. Pensioneret fra Natursrytelsen, Vendsyssel, pr. 1/8-2016. Projektleder, LIFE Læsø samt forfatter til LIFE Læsø ansøgningen til EU. Uddannet indenfor skovbrug (1972) og vildtforvaltning (1975). Har arbejdet med skovbrug, planteskole, naturpleje, vandløbspleje, lakseopdræt, vildtforvaltning og ejendomsformidling i Danmark og Skotland.



Læso's sidste andehus blev bygget omkring 1900. Det mandsboje hus var 3-4 meter langt, og havde 4 huller i hver langside. Hvide i huset var der 8 adskilte redereun, der hver havde et rundt låg, der skulle løftes, før man kunne hente æg i reden.
Tegning: Ole Rønge.

Gravanden – en nyttig æglægger

Tekst: Sven Thorsen

For horthønsens tid havde de fleste landbokoner en flok høns. Havde hun mange, kunne hun sælge æg, og indtægten "æggepengene" var hendes. Også selv om hun havde hente hønsens foder på gårdens kornloft.

Ægproduktionen var dog begrænset, for hønsene lagde sjældent æg i mere end halvdelen af året. Derfor var æg noget, man sparede på. Særligt i de områder hvor kornproduktionen var så lille, at der ikke var korn til hønsene. Her samlede man æg i naturen. Forst og fremmest måge- og andæg.

Sådan var det på øen Læso i Kattegat, hvor gamle strandjægere, som jeg interviewede i 2008, kunne fortælle, at man i deres barndom lokkede gravænder til at lægge æg i "andehuller" og i små "andehuse". Kunstige redepladser, der tiltrak ænderne, der dannede små ynglekolonier, hvor flere ænder tit lagde æg i samme rede.

Når der var omkring ti æg i reden, sætte man et blyantsmærke på æggene og hentede herefter de nylagte æg. Når æglægningen ophørte, stoppede indsamlingen, hvorefter anden fik lov til at udruge de først lagte æg. Havde en mand lavet tyve andehuller, var det fint, hvis halvdelen var

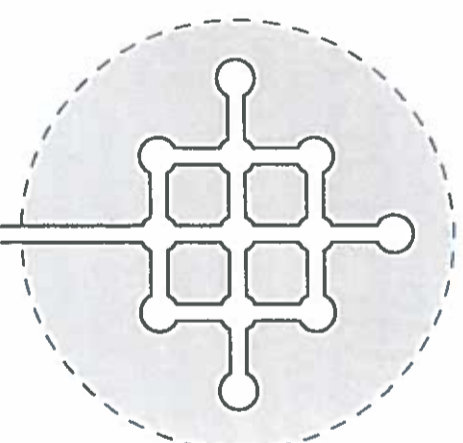
beboede, og der kunne som regel hentes omkring ti æg i hver rede. Og når anden til sidst fik lov til at beholde sin del af æggene, ville der også være æglæggere de næste år.

Fra Læso vides, at man i hvert fald har brugt andehuller fra 1894 og til omkring 1960, men på øerne i den tyske og danske del af Vadehavet er traditionen meget ældre og sikkert middelalderlig. For på Amrum, den sydligste af øerne, udsatte en jæglad dansk konge i 1200-tallet vilde



En stak raa ombuul naadan ud.

Et andehul var let at lave. En graver rende, lidt over en meter lang. Den skulle helst bue, så selve redehullet lå i mørke. Her over renden lagde man pinde til at bære de løse græsstrå, der dækkede gang og redehul. For at lokke anden snævre man buidt sand foran indgangen, og ofte lagde man et hønseæg som "lokkeæg" i redehullet.



Naumanns skitse af et andehul på Sylt med 12 redere med knæp 1 meter mellem hver. Det hele var dækket af en jordhøj.

kaniner, og kanningangene var ideelle som redehuller for gravænderne, og gravænder har der altid været mange af i Vadehavet. Til gengæld var det småt med høns, fordi det knæb med at avle korn på de sandede marker. Derfor hentede man andæg i kanningangene. Cornelius Peters, der fra 1869 var ansat som fugletænger i øens andekøje, erfarede sig i forårsmanedene som "ægfinder" og fiskede gravænder op af kanningangene, og hans regnskabsbog fortæller, at han i gode år kunne samle mere end 300 gravænderæg.

På nabooen Sylt fandtes der ikke kaniner. Så her fandt man på at anlægge små høje med en slags kunststribte kanningange. I 1758 skrev øens præst, at man betragtede gravænderne som en slags husdyr, og at det var en alvorlig forbrydelse at drebe en and. Derfor var ændernes normale skyhed også forsvundet, når de om foråret opsogte deres gammeltkendte redepladser.

Da ornitologen J. F. Naumann i 1824 besøgte landsbyen List, fandt han talrige "entenbauen" med op til tretten beboede redere i et gangsystem, hvor man kunne tilse den enkelte rede ved blot at løfte en løs græsstrø. Alle beboere i List havde sådanne huller, hvor de i løbet af to-tre uger kunne hente 20–30 æg, hvorefter man til sidst efterlod seks æg, som anden fik lov at udruge. Men først efter at man havde hostret halvdelen af de fine lysegrå rededun, som redene var forer med.

Desværre fandt Naumann det i 1824 umuligt at tælle de beboede redere, men i 1901, da ænderne var i tilbagegang, nåede en anden ornitolog frem til, at der endnu var 280 æglæggende gravænder i landsbyen List, og at der på hele Sylt var omkring 600. Samtidig forklarede han, at tilbagegangen skyldtes turister og pindsvin, som – nogenlunde samtidig – kom til øen i 1880'erne. Turisterne skabte uro. Med pindsvinene var der værre. De førnævnte sig kraftedigt og fandt sig godt til rette i andehullerne, der både var frostfri og fulde af lune andedun. Og når et sulent

pindsvin havde adt er kuld æg, forsvandt gravanden for altid.

Fra Amrum og Sylt spredte kendskabet til gravandehuller sig til Fano og Romo i den danske del af Vadehavet, hvorfra de er beskrevet i 1823. Senere kom de altså til Læso.

Følles for de nævnte øer er, at der alle steder var mange gravænder, og at landbrugere var et sekundært erhverv. Vigtigere var sofarten og især grønlandsfarten. Sofolkene fra Læso, der havde nære forbindelser til øerne i Vadehavet, må have lagt mærke til de mange mere eller mindre halvtamme gravænder og taget fødslen med hjem.

Om man i andre dele af Sydskandinavien også har høret gravænderæg i kunstige redehuller, er ikke godt at vide. Men skulle nogen af dem, der læser dette, kende til indsamling af gravænderæg, vil forfatteren gerne høre herom.

En mere udførlig udgave af historien om gravændernes æg findes i Thorsens: Gravanden en nyttig æglæggende husfugl. Dansk Ornitologisk Forening. Tidsskrift 104, årg. 2010 nr. 5, 51–58.

Rød farve markerer de øer ved den tyske kyst, hvor man tidligere lavede kunstige "andehuller" til gravænder.



Sven Thorsen. Arkæolog og forfatter til bogen STRANDJAGT. Den danske kystfuglejagt 1800–1950, der udkom 2014. Er mangesårigt medlem af NKF, bor i Nykøbing Falster og skriver for tiden på en bog om fugletænger og indsamling af æg og fjør.